

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΤΟΥ RUDOLF OTTO

(*Ἐξ ἀφορμῆς συμπληρώσεως 50 ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου του*)*

Υ Π Ο

ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ Δ. ΘΕΟΔΩΡΟΥ

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Ἡ συμπλήρωσις πενήντα ἐτῶν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ ἐπιφανοῦς γερμανοῦ θρησκευολόγου Rudolf Otto δίδει ἀφορμὴν πρὸς ὑπόμνησιν τοῦ ἔργου του καὶ τῆς συμβολῆς του εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τοῦ καθ' ὅλου νεωτάτου θρησκευοφιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ.

*

* *Βιβλιογραφία* : Εὐαγγέλου Δ. Θεοδώρου, Ὁ ἅγιος Αὐγουστῖνος καὶ ἡ Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας, Ἀθῆναι 1955. — Τοῦ ἰδίου, Κριτικὴ Εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Θρησκείας καὶ Γνώσεως - Συμβολὴ εἰς τὴν Φιλοσοφίαν τῆς Θρησκείας καὶ τὴν Χριστιανικὴν Ἀπολογητικὴν, ἐν Ἀθήναις 1960. — R. F. Davidson, Rudolf Otto's Interpretation of Religion, Princeton 1947. — H. E. Eisenhutt, Der Begriff des Irrationalen als philosophisches Problem, Göttingen 1931. — Fried. Feigel, «Das Heilige» - Kritische Abhandlung über Rudolf Ottos gleichnamiges Buch, Tübingen 1940. Heinrich Frick (ἐκδ.), Rudolf Otto-Ehrung, Berlin 1940. — Erich Gaede, Die Lehre von dem Heiligen und der Divination bei Rudolf Otto, Oschersleben 1932. — J. Geysler, Intellekt oder Gemüt, Freiburg 1921. — Gruhn, Religionspsychologie (Ψυχολογία τῆς Θρησκείας), μτφρ. Βασ. Ἐξάρχου, ἐν Ἀθήναις 1938. — Wilhelm Haubold, Die Bedeutung der Religionsgeschichte für die Theologie R. Ottos, Leipzig, 1940. — Friedrich Heiler, Die Bedeutung Rudolf Ottos für die vergleichende Religionsgeschichte, ἐν Religionswissenschaft in neuer Sicht, Marburg 1951. — Τοῦ ἰδίου, Erscheinungsformen und Wesen der Religion, Stuttgart 1961. — Johannes Hessen, Religionsphilosophie, τόμ. 1: Methoden und Gestalten der Religionsphilosophie, München/Basel 1955. — Rudolf Otto, βλ. τοὺς τίτλους τῶν ἔργων του ἐν τῷ κειμένῳ. — Max Scheler, Vom Ewigen im Menschen, Leipzig 1921. — G. Seifert, Die Religionsphilosophie bei Rudolf Otto, Düsseldorf 1936. — Th. Siegfried, Grundfragen der Theologie bei Rudolf Otto, Gotha 1931. — P. W. Schmidt, Menschheitswege zum Gotterkennen, Kempten 1923. — R. Winkler, Phänomenologie und Religion, Tübingen 1928.

Ὁ Rudolf Otto ἐγεννήθη τὴν 25ην Σεπτεμβρίου 1869 ἐν Peine καὶ ἀπέθανε τὴν 6ην Μαρτίου 1937 ἐν Marburg (Lahn). Ἐσπούδασεν ἐν Göttingen, ἔνθα ἀπέκτησε τοὺς τίτλους τοῦ Διδάκτορος τῆς Θεολογίας καὶ τοῦ Διδάκτορος τῆς Φιλοσοφίας. Ἐν τῇ αὐτῇ πόλει τῷ μὲν 1897 ἀνεκηρύχθη Ὑφηγητής, τῷ δὲ 1907 Καθηγητής. Τῷ 1914 μετεκλήθη ὡς Καθηγητὴς τῆς Συστηματικῆς Θεολογίας εἰς τὸ ἐν Breslau Πανεπιστήμιον. Κατὰ τὰ ἔτη 1917 ἕως 1929 ἐδίδαξε Συγκριτικὴν Θρησκευολογίαν καὶ Φιλοσοφίαν τῆς Θρησκείας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τῆς πόλεως Marburg (Lahn), τὸ ὁποῖον εἶναι γνωστὸν ὡς κέντρον θρησκευολογικῶν καὶ θρησκευοφιλοσοφικῶν σπουδῶν.

Τὰ κυριώτερα τῶν ἔργων, τὰ ὁποῖα συνέγραψεν ὁ R. Otto εἶναι τὰ ἑξῆς: «Ἡ θεώρησις τοῦ ἁγίου Πνεύματος παρὰ τῷ Λουθήρῳ» (Die Anschauung vom heiligen Geist bei Luther, 1898)—«Βίος καὶ δρᾶσις τοῦ Ἰησοῦ» (Leben und Wirken Jesu, 1902, 4η ἔκδοσις 1905)—«Φυσιοκρατικὴ καὶ θρησκευτικὴ ἄποψις περὶ τοῦ κόσμου» (Naturalistische und religiöse Weltansicht, 1904, 3η ἔκδοσις 1928)—«Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας» (Religionsphilosophie, 1909, 2α ἔκδοσις 1921)—«Φιλοσοφία τῆς Θρησκείας τοῦ Kant καὶ τοῦ Fries καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἐπὶ τῆς Θεολογίας» (Kantisch-Fries'sche Religionsphilosophie, 1909, 2α ἔκδοσις 1921)—«Τὸ Ἅγιον. Περὶ τοῦ Ἐξωλογικοῦ (=Ἵπερλόγου) ἐν τῇ ἰδέᾳ τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸ Λογικόν» (Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen, 1917, 35η ἔκδοσις 1963)—«Αἰσθησις τοῦ Θεοῦ» (Sensus Numinis, 1924, 3η ἔκδοσις 1929)—«Χορωδιακαὶ προσευχαί» (Chorgebete, 1924)—«Διὰ τὴν ἀνανέωσιν τῆς λατρείας» (Zur Erneuerung des Gottesdienstes, 1925)—«Δυτικὸς-Ἀνατολικὸς Μυστικισμὸς» (West-Östliche Mystik, 1926, 2α ἔκδοσις 1928)—«Τὸ ἔτος τῆς Ἐκκλησίας» (Das Jahr der Kirche, 1927)—«Νόημα καὶ ἀποστολὴ τοῦ συγχρόνου Πανεπιστημίου» (Sinn und Aufgabe moderner Universität, 1927)—«Ἡ Ἰνδικὴ Θρησκεία τῆς χάριτος καὶ ὁ Χριστιανισμὸς» (Indiens Gnadenreligion und das Christentum, 1930)—«Ἡ (θρησκευτικὴ) ὁμολογία τοῦ Ραμπιντρανάθ Ταγκόρ» (Rabindranath Tagores Bekenntnis, 1931)—«Τὸ αἰσθημα τοῦ Ὑπερκοσμοῦ» (Das Gefühl des Überweltlichen, 1932)—«Ἀμαρτία καὶ προπατορικὴ ἐνοχλή» (Sünde und Urschuld, 1932)—«Θεότης καὶ Θεότητες τῶν Ἀρίων» (Gotttheit und Gottheiten der Arier, 1932)—«Βασιλεία τοῦ Θεοῦ καὶ Υἱὸς Ἀνθρώπου» (Reich Gottes und Menschensohn, 1934, 2α ἔκδοσις 1940)—«Ἡ πρωταρχικὴ μορφή τῆς Μπαγκαβάντ-Γκίτα» (Die Urgestalt der Bhagavad-Gitâ, 1934)—«Ἐλευθερία καὶ Ἀναγκαιότης» (Freiheit und Notwendigkeit, 1940).

Ὡς γίνεται φανερὸν καὶ ἐκ τῶν τίτλων τῶν ἔργων τοῦ ὁ R. Otto

παρουσίασε ἀξιολογώτατον θεολογικὸν καὶ θρησκευτοφιλοσοφικὸν στοχασμὸν, στηριχθεὶς ἐπὶ τῆς Συγκριτικῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων καὶ ἐπὶ πρωτοτύπου Φαινομενολογίας τῆς Θρησκείας, ἥτις ἀνεπτύχθη κατὰ ρηξικέλευθον τρόπον ὑπ' αὐτοῦ. Παρὰ τὸ γεγονὸς ὅτι δὲν φαίνεται νὰ ὑπάρχη ἐπίδρασις τις τῆς Φαινομενολογικῆς Φιλοσοφίας¹ ἐπὶ τῆς σκέψεως τοῦ R. Otto καὶ παρὰ

1. Ἡ φαινομενολογικὴ μέθοδος, τῆς ὁποίας εἰσηγητὴς εἶναι ὁ Edmund Husserl (1859-1938), οὕσα ἐλευθέρᾳ ἀπὸ α priori φιλοσοφικῶν σχημάτων καὶ προκαταλήψεων, προσπαθεῖ νὰ εἰσδύσῃ εἰς τὴν οὐσίαν τῶν ὑπὸ ἐξέτασιν ἀντικειμένων, τὰ ὅποια εἶναι δυνατόν νὰ ἔχουν ὄντολογικὸν ἢ ἀξιολογικὸν, ὕλικὸν ἢ πνευματικὸν χαρακτήρα. Ἡ θέα τῶν ἀντικειμένων τούτων ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς φαινομενολογικῆς ἀναγωγῆς (Reduktion), τ.ἔ. διὰ τῆς ἐξετάσεως τῶν «φαινομένων», δηλαδὴ τῶν ἀντικειμένων τούτων ὑπὸ τὴν μορφήν, κατὰ τὴν ὁποίαν ταῦτα εἶναι ἀμέσως δεδομένα εἰς τὴν συνείδησιν ἡμῶν.

Ἡ φαινομενολογικὴ ἀναγωγή προϋποθέτει τὴν ἐν παντὶ ἀντικειμένῳ διάκρισιν τῆς οὐσίας ἀπὸ τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ καὶ συνίσταται εἰς τὸ ὅτι παραμερίζεται τὸ στοιχεῖον τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀντικειμένου, ἵνα προβάλῃ καθαρὰ καὶ ἀνόθευτος ἡ οὐσία αὐτοῦ. Ἴνα ἐπιτευχθῇ ἡ θέα τῆς οὐσίας τοῦ ἀντικειμένου, δὲν πρέπει νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν, ὅτι τὸ ἀντικείμενον κατέχει πραγματικὴν ὑπαρξιν, ὅτι τοῦτο ὑπάρχει hic et nunc, εὐρισκόμενον ὑπὸ ὠρισμένας τοπικὰς, χρονικὰς καὶ αἰτιώδεις συναρτήσεις. Κατ' ἀνάλογον τρόπον ἡ συλλαμβάνουσα τὸ ἀντικείμενον ψυχικὴ ἐνέργεια πρέπει νὰ ἀπαλλαγῇ τῆς ὑποκειμενικῆς ψυχολογικῆς συναφείας. Ἡ στάσις αὕτη τῆς συνείδησεως ὀνομάζεται ὑπὸ τοῦ Husserl διὰ τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ ὄρου «ἐποχή». Διὰ τῆς «ἐποχῆς» ταύτης καθίσταται ὁρατὴ ἡ οὐσία τῶν πραγμάτων καὶ ἡ ἀτομικὴ ἐποπτεία καθίσταται ἐποπτεία τῆς οὐσίας. Ἐφ' ὅσον «θεώμενοι» συλλαμβάνομεν τὰς γενικὰς οὐσίας τῶν πραγμάτων καὶ τὰς μεταξὺ τῶν οὐσιῶν τούτων ὑφισταμένας σχέσεις, δυνάμεθα a priori καὶ μετ' ἀποδεικτικῆς βεβαιότητος νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι πᾶν ὅ,τι ἰσχύει περὶ τῶν οὐσιῶν τούτων ἰσχύει ὡσαύτως καὶ περὶ τῶν πραγμάτων, ἐν τοῖς ὁποίοις αὗται ἐνσαρκοῦνται. Διὰ τοῦτο αἱ ἐπιστῆμαι δέον νὰ ἔχουν φαινομενολογικὴν θεμελίωσιν. Ὁ ὅρος «Φαινομενολογία» δὲν πρέπει νὰ συγχέεται πρὸς τὸν ὄρον «Φαινομενοκρατία» ἢ «Φαινομεναλισμὸς», ὁ ὁποῖος ἀποδίδεται εἰς τὴν κριτικὴν γνωσιολογικὴν διδασκαλίαν τοῦ Kant, κατὰ τὴν ὁποίαν δὲν γνωρίζομεν τὰ πράγματα αὐτὰ καθ' ἑαυτά, ἀλλὰ μόνον τὰ φαινόμενα. Ἡ φαινομενολογικὴ σκέψις δὲν διέπεται ὑπὸ τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ «οὐσίας» καὶ «φαινομένου», ἀλλ' ὑπὸ τῆς ἐν τῇ Σχολαστικῇ ἤδη Φιλοσοφίᾳ τουζομένης ἀντιθέσεως μεταξὺ «οὐσίας» (essentia) καὶ «ὑπάρξεως» (existentia). Ἡ φαινομενολογικὴ θεωρία, ἀναπτυσθεῖσα ἐν πρώτοις ὑπὸ τοῦ Husserl, διεμορφώθη περαιτέρω ὑπὸ τοῦ Max Scheler (1874-1928), ὅστις, ἐπεκτείνας αὐτὴν καὶ εἰς τὴν μελέτην τῶν ἀξιολογικῶν ἀντικειμένων καὶ φαινομένων, ἐχρησιμοποίησε ταύτην ἐν τοῖς πεδίοις τῆς Ἠθικῆς, τῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας καὶ τῆς Φιλοσοφίας τοῦ Πολιτισμοῦ.

Ἄν καὶ ἡ φαινομενολογικὴ μέθοδος κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίας ἔχη κερδίσει σημαντικὴν ἔκτασιν ἐδάφους ἐν τῇ καθ' ὅλου φιλοσοφίᾳ, δὲν πρέπει νὰ φθάσωμεν εἰς τὰς ὑπερβολὰς φαινομενολόγων τινῶν, οἵτινες νομίζουν ὅτι διὰ τῆς μεθόδου ταύτης εἶναι δυνατόν νὰ λυθοῦν ὅλα τὰ προβλήματα. Κατὰ τὴν ὁρθὴν παρατήρησιν τοῦ J. Volkelt ἡ δυνατότης τῆς «θέας τῆς οὐσίας» συνδέεται μετὰ τῶν ἐξῆς δύο προϋποθέσεων:

α') Ἡ «οὐσία» τῶν ἀντικειμένων πρέπει νὰ εἶναι προσιτῆ εἰς τὴν συνείδησιν ἡμῶν (ἐπομένως εἰς τὴν περιοχὴν τῆς Θρησκείας πρέπει νὰ ἐπιδιώκεται μόνον ἡ θέα τῆς οὐσίας τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος καὶ οὐχὶ ἡ θέα τῆς ἀκαταλήπτου θείας οὐσίας).

β') Δέον νὰ ἔχωμεν τὴν βεβαιότητα, ὅτι θεώμεθα τὴν οὐσίαν καὶ ὅτι δὲν συγχέομεν

τὸ γεγονός ὅτι καὶ ὁ ἴδιος δὲν θεωρεῖ ἑαυτὸν ὡς «φαινομενολόγον»², εἶναι προφανῆς ἢ ἐν τῷ καθ' ὅλου ἔργῳ αὐτοῦ χρῆσις κατὰ πηγαῖον τρόπον τῆς φαινομενολογικῆς μεθόδου³ πρὸς μελέτην τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου. Οὕτω διὰ τῆς φαινομενολογικῆς ἀναγωγῆς (Reduktion) ἐπιδιώκεται σύλληψις τῆς ιδιοτυπίας καὶ τῶν γνωρισμάτων τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Τοῦτο γίνεται περισσότερο ἐκδηλον ἐν τῷ περιφῆμῳ ἔργῳ αὐτοῦ «Τὸ "Ἄγιον», ὅπερ ἐγνώρισε παγκόσμιον ἀναγνώρισιν καὶ ἀλλεπαλλήλους ἐκδόσεις καὶ ἤσκησε τεραστίαν ἐπίδρασιν οὐ μόνον ἐπὶ τῶν θεολογικῶν, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν καθ' ὅλου φιλοσοφικῶν κύκλων⁴. Κατὰ χαρακτηριστικὸν τρόπον εἷς τῶν σπουδαιότερων ἐκπροσώπων τῆς Φαινομενολογικῆς Φιλοσοφίας, ὁ Max Scheler, τονίζει ὅτι τὸ ἔργον αὐτοῦ τοῦ R. Otto ἀποτελεῖ τὴν διὰ πρώτην φοράν ἀναληφθεῖσαν σοβαρὰν προσπάθειαν («den erstmaligen ernstlichen Versuch») πρὸς ἐπισήμανσιν τῶν σπουδαιότερων ποιοτικῶν γνωρισμάτων τοῦ Ἁγίου διὰ τῆς φαινομενολογικῆς μεθόδου. Μάλιστα ὁ Scheler πρὸς ἀπόδειξιν τοῦ φαινομενολογικοῦ χαρακτήρος τοῦ ὑπὸ τοῦ Otto χρησιμοποιομένου θρησκευτικοῦ στοχασμοῦ τονίζει τὴν συμφωνίαν τῶν πορισμάτων τῆς ἰδικῆς του ἐρεύνης πρὸς τὰ συμπεράσματα τοῦ Otto. Οὕτως ὁ Scheler γράφει τὰ ἐξῆς διὰ τὸ βιβλίον «Τὸ "Ἄγιον»: «Ὅταν ἀνεγνώσαμεν τὸ βαθύ, ὠραῖον καὶ σοβαρῶς προάγον τὰ προβλήματα τῆς Φαινομενολογίας τῆς Θρησκείας βιβλίον, διεπιστώσαμεν μετ' ἐκπλήξεως πῶς τελείως ἀνεξαρτήτως ἀπ' ἀλλήλων ἀναληφθεῖσαι ἐρευναι—αἱ ἰδικαί του καὶ αἱ ἰδικαί μου— ἔφθασαν ἀυστηρῶς εἰς ἀνάλογα ἀποτελέσματα»⁵.

Ὁ R. Otto ἐν τῷ ἔργῳ του «Kantisch-Fries'sche Religionsphilosophie», παρουσιάζων τὸ πρόγραμμα ἐπιστημονικῆς Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας, τονίζει ὅτι πρὸς ἐπιτυχῆ ἀντιμετώπισιν τῶν προβλημάτων τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἀληθείας τῆς Θρησκείας πρέπει διὰ χρήσεως τῆς ὑπὸ τοῦ Schleiermacher ὑποδεικνυομένης αὐτοπαρατηρησίας τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως νὰ βελτιωθῇ ἡ σχετικὴ διδασκαλία τοῦ Kant διὰ τῶν φιλοσοφικῶν ἀπόψεων

ταύτην πρὸς ἄλλα δευτερεύοντα στοιχεῖα τοῦ ἀντικειμένου: Edmund Husserl, *Ideen zu einer reinen Phänomenologie und phänomenologischen Philosophie*, Halle 1913, σ. 9, 35, 43 ἐξ. Max Scheler, *Vom Umsturz der Werte*, Leipzig 1919, II, σ. 164 ἐξ. Johannes Hessen, *Max Scheler*, Essen 1948, σ. 17 ἐξ. J. Volkele, *Gewissheit und Wahrheit*, München 1918, σ. 443-447. Ν. Ἰ. Λούβαρι, *Μεταξὺ δύο κόσμων*, Ἀθῆναι 1949, σ. 218 ἐξ. Κ. Γεωργούλη, *Αἱ σύγχρονοι φιλοσοφικαὶ κατευθύνσεις*, Ἀθῆναι 1954, σ. 29 ἐξ. Εὐαγγ. Θεοδώρου, *Κριτικὴ εἰσαγωγή εἰς τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων Θρησκείας καὶ γνώσεως*, σ. 75 ἐξ.

2. J. h. Hessen, *Religionsphilosophie*, τόμ. 1, σ. 269.

3. Αὐτόθι.

4. Ν. Λούβαρι, *Ρίλκε*, Ἀθῆναι 1942, σ. 13.

5. Max Scheler, *Vom Ewigen im Menschen*, σ. 391 ἐξ., 592 ἐξ.

τοῦ Fries. Ὁ Fries ἐν τῇ Φιλοσοφίᾳ τῆς Θρησκείας ἐξαίρει ὡς σπουδαιότητα τρίτην πηγὴν γνώσεως, ἐκτὸς τοῦ διανοητικοῦ στοχασμοῦ καὶ τῆς πίστεως, τὴν βιωματικὴν αἰσθητικὴν χαρακτῆρος προαίσθησιν (Ahnung)⁶.

Ἄτυχῶς ὁ R. Otto δὲν ὠλοκλήρωσε τὸ θρησκευτοφιλοσοφικὸν πρόγραμμα τοῦ διὰ συστηματικοῦ ἔργου. Τὸ τόσον ἐπιβληθὲν κύριον ἔργον τοῦ «Τὸ Ἅγιον» εἶναι πᾶν ἄλλο ἢ ἐν σύστημα Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας. Ἔχει γενετικὸν μᾶλλον ἢ συστηματικὸν χαρακτῆρα. Ἐν τῷ Otto ἤτο ὁ ἱστορικὸς καὶ ὁ ψυχολόγος ἰσχυρότερος ἢ ὁ συστηματικὸς. Ἄλλ' ἀκριβῶς διὰ τῆς θρησκευτοϊστορικῆς του γνώσεως καὶ διὰ τῶν θρησκευτοψυχολογικῶν δυνατοτήτων του... ἀνύψωσε τὴν θρησκευτολογικὴν ἔρευναν εἰς νέον Niveau⁷ καὶ κατέστησεν ἑαυτὸν ἓνα τῶν ἐπιφανεστέρων θρησκευτολόγων τοῦ κόσμου, ὅστις συνεβάλετο καὶ εἰς τὴν προώθησιν τοῦ θρησκευτοφιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ.

Τὸ κύριον ἐρώτημα, εἰς τὸ ὁποῖον ὁ Otto δίδει ἀπάντησιν, εἶναι τὸ ἐρώτημα: Τί κυρίως βιοῦται ἐν τῷ θρησκευτικῷ βίωματι; Τὸ ἀντικείμενον τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως εἶναι τὸ Θεῖον ἢ τὸ Ἅγιον. Ἡ ἰδέα του περιλαμβάνει ὠρισμένα λογικὰ στοιχεῖα. Γενικῶς διὰ πᾶσαν θεϊστικὴν περὶ Θεοῦ ἰδέαν καὶ ἰδιαιτέρως διὰ τὴν χριστιανικὴν εἶναι οὐσιῶδες, ὅτι δι' αὐτῆς ἡ θεότης μετὰ σαφοῦς προσδιορισμοῦ συλλαμβάνεται καὶ χαρακτηρίζεται διὰ κατηγορημάτων, τινὰ τῶν ὁποίων λ.χ. εἶναι: Πνεῦμα, Λόγος, Θέλημα, ἀγαθὴ Θέλησις, παντοδυναμία, ἐνότης οὐσίας, συνειδήσις καὶ τὰ ὅμοια. Τὰ κατηγορήματα ταῦτα, ἅτινα συναρτῶνται πρὸς τὸν ἀπόλυτον καὶ τέλειον προσωπικὸν Θεόν, εἶναι λογικὰ ἔννοιαι, αἵτινες εἶναι προσιταὶ εἰς τὴν σκέψιν. Ἄλλ' ὅμως τὰ λογικὰ κατηγορήματα δὲν ἐξαντλοῦν τὴν θείαν πραγματικότητα, ὡς αὕτη βιοῦται ἐν τῇ θρησκευτικῇ ἐμπειρίᾳ. Ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ Ἁγίου, ἐκτὸς τοῦ λογικοῦ στοιχείου (Rationale) περιέχει καὶ τὸ «μὴ δεκτικὸν λόγου» (Irrationale), τὸ ὁποῖον εἶναι ἄρρητον καὶ ὅλως ἀπρόσιτον εἰς τὴν ἐννοιολογικὴν σύλληψιν καὶ κατανόησιν. Τὸ Ἅγιον, πέρα τῶν ἠθικῶν καὶ λογικῶν του ποιοτήτων, δύναται νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς τὸ Numinose. Ἡ μετ' αὐτοῦ ἐπαφὴ τοῦ ἀνθρώπου δημιουργεῖ ἀξιολογικὸν βίωμα, ἐν τῷ ὁποίῳ βιοῦται τὸ Numinose ὡς ἡ ὑψίστη ἀξία, ἥτις εἶναι διάφορος τῶν ἀξιῶν τοῦ Ἀληθοῦς, τοῦ Καλοῦ καὶ τοῦ Ἀγαθοῦ, εἰς τὰς ὁποίας ὁ Νεοκαντιανισμὸς, ὡς μὴ ὠφελε, διαλύει τὸ Θεῖον. Τὸ Ἅγιον εἶναι διὰ τὸν ἄνθρωπον τὸ ὑπερφυσικὸν καὶ εἰς

6. Περὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ Jakob Friedrich Fries (1773-1843) βλ. τὰ ἐξῆς: J. F. Fries, *Neue Kritik der Vernunft*, τόμ. 1-3, Heidelberg 1867. Τοῦ ίδίου, *Handbuch der praktischen Philosophie*, τόμ. 1-2, Heidelberg 1818-1832. Τοῦ ίδίου, *Handbuch der psychologischen Anthropologie*, τόμ. 1-2. Jena 1820-1821. E. L. T. Henke, J. F. Fries, Leipzig 1867. M. Haseblatt, J. F. Fries, München 1922. J. Hasenfuss, *Die Religionsphilosophie bei J. F. Fries*, Würzburg 1935.

7. Joh. Hessen, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 273.

θαυμασμόν ἐμβάλλον, τὸ «φῶς οἰκοῦν ἀπρόσιτον» (Α' Τιμ. στ', 16), τὸ ἀνεξιχνίαστον καὶ ἀπρόσιτον μυστήριον. Τὸ "Ἅγιον τοῦτο δημιουργεῖ ἐν ἡμῖν τὸ «συναίσθημα τοῦ δημιουργήματος» (Kreaturgefühl) καὶ καθιστᾷ εἰς ἡμᾶς συνειδητὴν τὴν μηδαμινότητα ἡμῶν ἔναντι τοῦ Θεοῦ. Ὑπὸ τοῦ συναίσθηματος τούτου κατείχεται λ.χ. ὁ Ἀβραάμ, ὅταν ἔλεγεν εἰς τὸν Θεόν: «Ἐγὼ εἰμι γῆ καὶ σποδὸς» (Γεν. ιη', 27). Περὶ αὐτοῦ τοῦ συναίσθηματος ὠμίλει καὶ ὁ Schleiermacher, ὅταν ὠρίζε τὴν Θρησκείαν ὡς «τὸ συναίσθημα τῆς ἀπολύτου ἐξαρτήσεως» (Gefühl der schlechthinigen Abhängigkeit). Ἄλλὰ τὸ συναίσθημα τοῦτο, κατὰ τὸν Otto, εἶναι ἀνάκλασις (Reflex) τῆς ἀποδόσεως τῆς κατηγορίας τοῦ Numinose εἰς πραγματικὴν ἢ ὑποθετικὴν ὑπερβατικὴν πραγματικότητα⁸.

Ἄλλὰ τί καὶ πῶς εἶναι αὐτὸ τὸ Numinose; Τοῦτο εἶναι αἰσθητὸν κατὰ τὴν ἐν τῷ συναίσθηματι παρουσίαν αὐτοῦ. Τὸ "Ἅγιον, ὅπερ βιοῦται ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀξιολογικὴ ἀντικειμενικὴ πραγματικότης, παρουσιάζει ἐν τῷ θρησκευτικῷ βιώματι, κατὰ τὸν R. Otto, δύο πόλους, ἐναρμονίζον κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἥττον δύο στοιχεῖα, ἐκ πρώτης ὄψεως ἀντίθετα πρὸς ἄλληλα. Τοῦτο ἀφ' ἑνὸς γίνεται αἰσθητὸν ὡς *mysterium tremendum*, ὡς φορικτὸν δηλαδὴ μυστήριον, τὸ ὁποῖον δημιουργεῖ τὴν ἄπωσιν, τὴν ἱερὰν φοβίαν, τὸ εὐλαβικὸν δέος πρὸ τῆς *Majestas* τῆς θείας Ὑπερδυνάμεως καὶ ἀφ' ἑτέρου ἐμφανίζεται συγχρόνως, κατὰ παράδοξον ἀντίθεσιν, ὡς *mysterium fascinans*, δηλαδὴ ὡς γοητευτικὸν μυστήριον, τὸ ὁποῖον θέλγει καὶ σαγηνεύει, δημιουργεῖ ἔξαρσιν καὶ ἔλξιν καὶ πληροῖ ἀγαλλιάσεως καὶ μακαριότητος τὴν ψυχὴν. Ἄν ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει ὁ ἄνθρωπος συναίσθάνεται ἑαυτὸν ὡς κτίσμα, ὡς δημιουργήμα καὶ ἐὰν λαμβάνῃ συνειδησιν τῆς μικρότητος καὶ τῆς ἀπολύτου ἐξαρτήσεως αὐτοῦ ἐκ τοῦ Θεοῦ, ἐν τῇ δευτέρῃ περιπτώσει οὗτος συναίσθάνεται τὸ "Ἅγιον ὡς φιλόστοργον Πρόνοιαν, ὡς πανάγαθον Πατέρα, ὡς πηγὴν ἀγάπης, εὐσπλαγχνίας καὶ ἐλέους⁹.

Αἱ ἀπόψεις αὗται τοῦ R. Otto ὑπομιμνήσκουν παρομοίας ἐπισημάνσεις τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, ὅστις εἶχε τονίσει, ὅτι τὸ Θεῖον, ὅπερ βιοῦται ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀντικειμενικὴ πραγματικότης, παρουσιάζει ἐν τῷ θρησκευτικῷ βιώματι δύο πόλους. Τοῦτο ἀφ' ἑνὸς παρουσιάζεται ὡς τὸ ὑπερδύναμον ὄν, ὅπερ δημιουργεῖ τὴν ἱερὰν φοβίαν, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὡς ἡ αἰτία, ἡ ὁποία ἀναφλέγει τὴν ψυχὴν καὶ δημιουργεῖ ἔξαρσιν. Κατὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται ἑαυτὸν ὡς ἀνόμιον πρὸς τὸ Θεῖον, κατὰ τὴν δευτέραν περίπτωσιν ὡς ὅμιον. «Τί εἶναι, — ἐρωτᾷ ὁ ἱερὸς πατήρ, — ἐκεῖνο ὅπερ καταυγάζει ἐν ἐμοὶ καὶ πλήττει τὴν καρδίαν μου, χωρὶς νὰ βλάπτῃ ταύτην; Καὶ φρι-

8. Rudolf Otto, *Das Heilige*, σ. 6 ἐξ., 11 ἐξ.

9. *Αὐτόθι*, σ. 13 ἐξ., 21 ἐξ., 42 ἐξ. Εὐαγγ. Θεοδώρου, *Κριτικὴ Εἰσαγωγή...*, σ. 79-80.

κιῶ (ριγῶ) πρὸ αὐτοῦ καὶ συγχρόνως ἀναφλέγομαι. Φρικιῶ (ριγῶ), ἐφ' ὅσον εἶμαι ἀνόμιος πρὸς αὐτό. Ἀναφλέγομαι, ἐφ' ὅσον εἶμαι ὅμοιος πρὸς αὐτό» («Quid est illud, quod interlucet mihi et percuit cor meum sine laessione? Et inhorresco et inardesco. Inhorresco in quantum dissimilis ei sum. Inardesco in quantum similis ei sum»)¹⁰.

Ἄλλ' ἐν τῷ ἀξιολογικῷ περιεχομένῳ τοῦ Ἀγίου ὑπάρχει καὶ ἕτερον σημαντικόν στοιχεῖον. Ὁ ἄνθρωπος κατὰ τὴν βίωσιν τοῦ Ἀγίου δὲν αἰσθάνεται μόνον τὴν ὄντολογικὴν αὐτοῦ μικρότητα, ἀλλὰ καὶ τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ μηδαμινότητα ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀπόλυτον ἀγιότητα τοῦ Θεοῦ. Χαρακτηριστικῶς ὁ Ἡσαΐας, ὅταν «εἶδε τὸν Κύριον καθήμενον ἐπὶ θρόνου ὑψηλοῦ καὶ ἐπηρμένου» καὶ ὅταν τὰ Σεραφεῖμ ἔλεγον «Ἄγιος, ἅγιος, ἅγιος Κύριος Σαβαώθ, πλήρης πᾶσα ἡ γῆ τῆς δόξης αὐτοῦ», τότε ἀνεφώνησεν: «Ὡ τάλας ἐγώ, ὅτι κατανένυγμαί, ὅτι ἄνθρωπος ὢν καὶ ἀκάθαρτα χεῖλη ἔχων, ἐν μέσῳ λαοῦ ἀκάθαρτα χεῖλη ἔχοντος» (Ἡσ. στ', 1-5). Κατὰ παρόμοιον τρόπον καὶ ὁ Ἀπ. Πέτρος ἐβίωσε τὸ ἐν τῷ Κυρίῳ Numinose, ὅταν «προσέπεσε τοῖς γόνασιν Ἰησοῦ λέγων· ἔξελθε ἀπ' ἐμοῦ ὅτι ἄνθρωπος ἁμαρτωλός εἰμι, Κύριε· θάμβος γὰρ περιέσχεν αὐτὸν καὶ πάντας τοὺς σὺν αὐτῷ» (Λουκ. ε', 9). Αἱ αὐθόρμητοι καὶ ἐνστικτώδεις αὐταὶ ἐκδηλώσεις τοῦ Ἡσαΐου καὶ τοῦ Ἀπ. Πέτρου ἐκφράζουν τὴν συναίσθησιν τῆς βεβηλότητος ἐναντι τοῦ Sanctum, τὸ ὅποσον συγχρόνως εἶναι «ἡ θεία ἀξία, τὸ μὴ δεκτικὸν λόγου πρωταρχικὸν θεμέλιον καὶ ἡ πηγὴ πασῶν γενικῶς τῶν δυνατῶν ἀντικειμενικῶν ἀξιῶν»¹¹.

Ὡστε τὸ Ἄγιον εἶναι ἡ αἰτία τῆς βιώσεως τῆς διαλεκτικῆς ἁρμονίας τοῦ *mysterium tremendum* καὶ τοῦ *mysterium fascinosum*. Ἐὰν εἰς τὰς πρωτογόνους θρησκείας ἐπικρατῇ τὸ πρῶτον, εἰς τὰς ἀνωτέρας καὶ ἰδίως ἐν τῷ Χριστιανισμῷ ἐπικρατεῖ τὸ δεύτερον, ἐνῶ τὸ πρῶτον ἐξευγενίζεται εἰς ἱερὸν δέος, ἀποβαλλομένου παντός δουλικοῦ φόβου. Ἡ διαλεκτικὴ ἁρμονία τῶν δύο στοιχείων, περὶ τῆς ὁποίας ὀμιλεῖ ὁ R. Otto, ὑπομιμνήσκει ἀνάλογόν τι ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς Αἰσθητικῆς¹², ἥτις προβάλλει τὴν αἰσθητικὴν κατηγορίαν τοῦ ὑπερόχου ἢ τοῦ ὑψηλοῦ. Αὕτη βιοῦται, ὅταν εὕρισκώμεθα ἐνώπιον ἀντικειμένων ἢ φαινομένων, τὰ ὅποια διὰ τοῦ μεγαλειώδους δυναμισμοῦ των διασποῦν οἰανδῆποτε στατικὴν μορφήν καὶ ὑπερπηδοῦν συγκεκριμένα ὄρια. Ὁ δυναμισμὸς αὐτὸς δημιουργεῖ ἀφ' ἑνὸς μελαγχολικὸν συναίσθημα ἀπώσεως, ἀδυναμίας, περιορισμοῦ καὶ δέους καὶ ἀφ' ἑτέρου εὐφρόσυνον ἐντύπωσιν ἔλξεως, ἀνυψώσεως καὶ γοητείας τοῦ πνεύματος ἡμῶν¹³. Ἡ εἰδολογικὴ αὐτὴ συγγένεια

10. Εὐαγγ. Θεοδώρου, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 80. Gruhn, μν. ξ., σ. 143 ἐξ.

11. Rudolf Otto, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 67.

12. Joh. Hessen, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 279.

13. Περισσότερα σχετικῶς, ἰδὲ ἐν τοῖς ἐξῆς: Ε. Π. Παπανοῦτσου, Αἰσθητικὴ, Ἀθήναι 1948, σ. 269 ἐξ. Εὐαγγ. Μουτσόπουλου, Αἰσθητικαὶ κατηγορίαι-

τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος καὶ τῆς βιώσεως τῆς αἰσθητικῆς κατηγορίας τοῦ ὑπερόχου ἢ τοῦ ὑψηλοῦ ἐξηγεῖ διατὶ αὕτη εἶναι ἢ πλέον ἀρμόζουσα πρὸς ὑλοποίησιν αὐτῆς ἐν τοῖς θρησκευτικοῖς καλλιτεχνικοῖς ἔργοις, τοῦθ' ὅπερ λ.χ. συμβαίνει ἐν τῇ τόσον ἐκτιμωμένῃ σήμερον βυζαντινῇ τέχνῃ¹⁴.

*

Συμφώνως πρὸς τὰ λεχθέντα τὸ "Ἄγιον ἔχει, κατὰ τὸν R. Otto, ἴδιον ἀξιολογικὸν περιεχόμενον. Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο εἶναι τὸ πάσης ἀνθρωπίνης διανοητικῆς γνώσεως καὶ ἀντιλήψεως ἐκφεύγον «ὅλως Ἀλλότριον», διὰ τοῦτο τὸ "Ἄγιον βιοῦται ὡς τὸ «μὴ δεκτικὸν λόγου» (Irrationale). Ἀλλὰ ἡ διαπίστωσις αὕτη δὲν τονίζεται ὑπὸ τοῦ R. Otto μονομερῶς. Ἡ βαθεῖα γνώσις τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων ἐδίδαξεν αὐτόν, ὅτι ἐν πάσαις ταῖς ἀνωτέραις θρησκείαις ὑπάρχουν καὶ τὰ μνημονευθέντα ἤδη λογικὰ στοιχεῖα, διότι τὸ ὑπὲρ λόγον ὑφίσταται διανοητικὴν ἐπεξεργασίαν καὶ διαμόρφωσιν. Οὕτως ὁ R. Otto διδάσκει, ὅτι εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ Θείου δὲν ἀνήκει μόνον τὸ ὑπὲρ λόγον, ἀλλὰ καὶ τὸ λογικὸν στοιχεῖον. «Μία τοιαύτη σχέσις σχηματισμοῦ (Schematisierung) εἶναι ἡ σχέσις τοῦ λογικοῦ πρὸς τὸ ὑπὲρ λόγον ἐν τῇ συνθέτῳ ἰδέᾳ (Komplex-Idee) τοῦ Ἁγίου. Τὸ ὑπὲρ λόγον, λαμβάνον οἰονεῖ σχῆμα διὰ τῶν λογικῶν ἐνοιῶν, παρέχει εἰς ἡμᾶς τὴν πλήρη σύνθετον κατηγορίαν (Komplex-Kategorie) τοῦ Ἁγίου ἐν πλήρει ἐννοίᾳ»¹⁵. Οὕτως ὁ R. Otto τονίζει, ὅτι τὸ ὑπὲρ λόγον κατανοεῖται καὶ ἐκφράζεται ἀναγκαίως δι' ὀρισμένων λογικῶν ἐνοιῶν. Ὡς πᾶν ἀξιολογικὸν βίωμα, οὕτω καὶ τὸ θρησκευτικὸν θέτει εἰς κίνησιν τὰς διανοητικὰς δυνάμεις τοῦ πνεύματος. Ὁ ἀνθρωπος αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην νὰ συλλάβῃ σαφῶς τὸ περιεχόμενον τοῦ βιώματος αὐτοῦ καὶ νὰ ἐντάξῃ αὐτὸ λογικῶς εἰς τὴν καθ' ὅλου πνευματικὴν ζωὴν αὐτοῦ. Οὕτω τὸ θρησκευτικὸν βίωμα ἐπενεργεῖ εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου. Πρὸς τούτους, ὁ R. Otto, ὀρμώμενος ἐκ μιᾶς «πλατωνιζούσης» γνωσιολογίας καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ Fries δέχεται, ὅτι ὁ ἀνθρωπος ἔχει ἴδιον ὄργανον καὶ ἰδίαν πηγὴν τῆς θρησκευτικῆς γνώσεως. Διὰ τὸ γνωστικὸν τοῦτο ὄργανον ὁ R. Otto χρησιμοποιοῖ τὴν ὑπὸ τοῦ Zinzendorf προβληθεῖσαν ἐκφρασιν «sensus numinis»¹⁶. Ἡ ἐσωτερικὴ αὕτη αἰσθησις τοῦ Θείου συν-

Εἰσαγωγή εἰς τὴν Ἀξιολογίαν τοῦ αἰσθητικοῦ ἀντικειμένου, Ἀθήναι, 1970, σ. 28 ἐξ. Εὐ α γ γ ἔ λ ο υ Θε ο δ ῶ ρ ο υ, Μαθήματα Κατηγορητικῆς ἢ Χριστιανικῆς Παιδαγωγικῆς, Ἀθήναι 1978, σ. 278. Τ ο ὕ ἰ δ ἰ ο υ, Τέχνη καὶ Ἐλευθερία (Αἰσθητικὸ Δοκίμιο), Ἀθήνα, 1976, σ. 24. J o h. H e s s e n, Lehrbuch der Philosophie, τόμ. 2: Wertlehre, München 1948, σ. 236-237. M a g n u s K ü n z l e, Ethik und Ästhetik, Freiburg i. Br. 1910, σ. 50 ἐξ.

14. Εὐ α γ γ ἔ λ ο υ Θε ο δ ῶ ρ ο υ, Τέχνη καὶ ἐλευθερία, σ. 52.

15. R u d o l f O t t o, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 61.

16. R u d o l f O t t o, Das Gefühl des Überweltlichen, München 1932 (κεφ.

τελεῖ ὥστε τοῦτο νὰ εἶναι μία κατηγορία a priori. Τὸ ἐν τῇ Θρησκείᾳ Irrationale «ἔχει τὰς αὐτοτελεῖς ρίζας του εἰς τὰ κεκρυμμένα βάθη αὐτοῦ τοῦ πνεύματος»¹⁷.

Συμφώνως πρὸς τὴν θεμελιώδη πεποίθησιν πασῶν τῶν Θρησκειῶν, ὑπάρχει, ἐκτὸς τῆς ἐσωτερικῆς, καὶ ἐξωτερικῆ αὐτοαποκάλυψις τοῦ Θεοῦ εἰς ἱστορικὰ γεγονότα, πρόσωπα καὶ ποικίλα περιστατικά, ἅτινα εἶναι «σημεῖα».

*

Ὁ A. v. Harnack ἐτόνισεν, ὅτι τὸ κύριον ἔργον τοῦ R. Otto («Τὸ Ἅγιον») ἔχει σπουδαιότητα ἀνάλογον πρὸς τὴν τοῦ ἔργου τοῦ Schleiermacher («Λόγοι περὶ Θρησκείας») (Reden über Religion)¹⁸. Κατὰ τὸν R. Otto τὸ θρησκευτικὸν βίωμα εἶναι ἀξιολογικὸν βίωμα, ὅπερ ἔχει αὐτοτέλειαν καὶ εἶναι καθ' ὕλην διάφορον τῶν ἄλλων ἀξιολογικῶν βιωμάτων. Τὸ Ἅγιον εἶναι ἀξία sui generis, ἥτις δὲν ἀνέχεται διάλυσίν του εἰς τὰς πολιτισμικὰς ἀξίας, διότι ἔχει ἴδιον περιεχόμενον, ἐξαιρούμενον ἐν τῇ ἀναλύσει τοῦ R. Otto. Οἱ ὑπ' αὐτοῦ προβληθέντες ὄροι («Numinose», «mysterium tremendum», «mysterium fascinosum» κ.ἄ.) κατέστησαν κλαστικοὶ καὶ εἶναι κοινὸν ἀγαθὸν τῆς θρησκευτιολογικῆς ἐρεῦνης¹⁹.

Κατὰ τὸν R. Otto ἀποκλείεται ἡ διάλυσις τῆς Θρησκείας εἰς τὸν ὑποκειμενισμόν, διότι τὸ θρησκευτικὸν βίωμα προσδιορίζεται ὑπὸ τοῦ ἀντικειμένου, ἐφ' ὅσον δέχεται ἐξ αὐτοῦ τὸ ἐσωτερικόν του περιεχόμενον. Καὶ ἐπειδὴ τὸ ἀντικείμενον τοῦτο εἶναι τὸ «ὄλως Ἀλλότριον», ὅπερ ἐκφεύγει τῆς ἀνθρωπίνης διανοητικῆς συλλήψεως, τὸ θρησκευτικὸν ἀξιολογικὸν βίωμα εἰς τὸν πυρῆνα τοῦ περιεχομένου του εἶναι ἐξωλογικὸν ἢ καλύτερον ὑπερλογικόν. Καὶ ὅπως ὁ R. Otto ἀντιτάσσει αὐτὸ ἐναντίον παντὸς Rationalismus, κατὰ παρόμοιον τρόπον ἀποφεύγει νὰ φθάσῃ εἰς τὸ ἄλλο ἄκρον τοῦ μονομεροῦς Irrationalismus. «Ὅ,τι τὸν προφυλάσσει ἐξ αὐτοῦ εἶναι πρὸ πάντων ἡ βαθεῖα γνῶσις τῆς Ἱστορίας τῶν Θρησκευμάτων, ἥτις δεικνύει εἰς αὐτὸν ὅτι ἐν πάσαις ταῖς ἀνωτέραις θρησκείαις τὸ «μὴ δεκτικὸν λόγου» καὶ τὸ ἐσωτερικὸν βίωμα ὑφίστανται λογικὴν καὶ ἐννοιολογικὴν διαμόρφωσιν. Οὕτω διδάσκει, ὅτι εἰς τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ ἀνήκει οὐ μόνον τὸ Irrationale, ἀλλὰ καὶ τὸ Rationale²⁰.

1ον: Zinzendorf als Entdecker des sensus numinis). Εἰς τὸ αὐτὸ βιβλίον ἰδὲ σελ. 203 ἐξ. τὸ κεφάλαιον: Urlaute und Urtermini des sensus numinis.

17. Rudolf Otto, Das Heilige, σ. 138 ἐξ., 165.

18. Fr. Heiler, Erscheinungsformen und Wesen der Religion, σ. 12-13, ἐνθα ὑπάρχει παραπομπὴ περὶ τῆς γνώμης τοῦ A. v. Harnack εἰς Geistige Arbeit 4 (1937) σ. 11.

19. Joh. Hessen, Religionsphilosophie, τόμ. 1, σ. 285.

20. Αὐτόθι.

Ἄλλὰ τὸ θρησκευτικὸν βίωμα δὲν περιορίζει τὴν ἐκδήλωσίν του εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ λόγου. Ἐπὶ πλέον ἐπενεργεῖ εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ἥθους καὶ συντελεῖ ὥστε ἡ Θρησκεία νὰ συνδέεται καὶ μετὰ τῆς Ἠθικῆς, διότι, κατὰ τὸν R. Otto, «εἶναι οὐσιωδῶς... ἐσωτάτη ὑποχρέωσις, δέσμευσις διὰ τὴν συνείδησιν καὶ σύνδεσις μετὰ τῆς συνειδήσεως, εἶναι ὑπακοὴ καὶ διακονία, οὐχὶ ἐξ ἀπλοῦ ἔξαναγκασμοῦ ὑπὸ τοῦ Ὑπερδυναμοῦ, ἀλλὰ ἐξ ὑποκλίσεως ἐνώπιον τῆς ἀγιωτάτης ἀξίας»²¹.

*

Ἡ φαινομενολογία τῆς Θρησκείας τοῦ R. Otto περιέχει —οὐχὶ συστηματικῶς— καὶ στοιχεῖα Φιλοσοφίας τῆς Θρησκείας, ἥτις φιλοσοφία φέρει ἐκδηλα τὰ ἔχνη σκέψεως τοῦ Schleiermacher μετὰ τῶν ἀδυναμιῶν της. Ὅπως ὁ Schleiermacher, τοιοῦτοτρόπως καὶ ὁ R. Otto ἔχει τάσιν πρὸς τὸ ἔμμονον (ἐν + μένειν) (Ἐμμονοκρατία, Immanentismus), πρὸς τὸν Ψυχολογισμὸν καὶ πρὸς τὴν αἰσθητικὴν θεώρησιν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου²². Ἐπίσης εἶναι φανερὰ ἡ ἐπὶ τὸν R. Otto ἐπίδρασις τοῦ Fries, ὁ ὁποῖος, ὡς γνωστὸν, ἔστρεψε τὸν μετὰ τοῦ Ὑπερβατικοῦ συνδεόμενον Ἰδεαλισμὸν πρὸς τὴν ψυχολογικὴν σφαῖραν. Τὸ θρησκευτικὸν «a priori ἔχει παρ' αὐτῷ οὐχὶ ὑπερβατικολογικόν, ἀλλὰ ψυχολογικὸν νόημα: σημαίνει ἐν ἀρχικῶς δεδομένον ψυχικὸν στοιχεῖον, μίαν ἔμφυτον προδιάθεσιν. Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ ἐννοεῖ ὡσαύτως ὁ R. Otto τὸ a priori. Ὅταν οὗτος χαρακτηρίζῃ τὸ "Ἅγιον ὡς μίαν κατηγορίαν a priori, θέλει νὰ ἐκφράσῃ τὴν σκέψιν, ὅτι ἡ Θρησκεία στηρίζεται ἐπὶ ἰδιαιτέρας προδιαθέσεως τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Ὅπως ὑπάρχει μία ἐπιστημονικὴ, καλλιτεχνικὴ καὶ ἠθικὴ προδιάθεσις, οὕτως ὑπάρχει καὶ μία θρησκευτικὴ προδιάθεσις τοῦ πνεύματος τοῦθ' ὅπερ σημαίνει, ὅτι ἡ Θρησκεία εἶναι ὡσαύτως μία πλήρης νοήματος λειτουργία τοῦ πνεύματος, ὅπως εἶναι ἡ Τέχνη, ἡ Ἐπιστήμη καὶ ἡ Ἠθικότης. Ἐπειδὴ αὕτη (ἡ Θρησκεία) ἔχει τὰς ρίζας της εἰς ἰδιαιτέραν Potenz τοῦ πνεύματος, προσιδιάζει εἰς αὐτὴν ἐπίσης ἰδιαιτέρον περιεχόμενον. Τὸ "Ἅγιον παρουσιάζει μίαν αὐτοτελῆ ιδέαν, ἀκριβῶς ὅπως τὸ Ἀληθές, τὸ Ὡραῖον καὶ τὸ Ἀγαθόν. Ἐχει ἴδιον περιεχόμενον, τὸ ὁποῖον ἐξ οὐδενὸς ἄλλου δύναται νὰ παραχθῇ. Τὴν σκέψιν ταύτην θέλει ὡσαύτως ὁ Otto νὰ ἐκφράσῃ, ὅταν ὀνομάξῃ τὸ "Ἅγιον ὡς κατηγορίαν a priori. Τὸ μέτωπον ἐναντίον τοῦ ὁποίου στρέφεται εἶναι ὁ Sensualismus καὶ ὁ Evolutionismus, οἱ ὁποῖοι θέλουν νὰ παραγάγουν τὸ "Ἅγιον ἐκ προθρησκευτικῶν γεγονότων. Εἰς τὴν «ἐκ τῶν κάτω» ἐξήγησιν ταύτην ὁ Otto ἀντιτάσσει ἐξήγησιν «ἐκ τῶν ἄνω»: τὸ θρησκευτικὸν βίωμα δέχεται τὸ περιεχόμενον του ἐκ τοῦ ἀντικειμένου του, ἐκ τοῦ Ἁγίου ἢ τοῦ Θεοῦ»²³.

21. Rudolf Otto, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 69.

22. Fr. Heiler, ἐνθ' ἄνωτ.

23. Joh. Hessen, ἐνθ' ἄνωτ., σ. 287-288.

Ὁ Otto χρησιμοποιοεῖ τὰς ἐννοίας «κατηγορία» καὶ «a priori», διὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν γενικὴν ἰσχύον καὶ τὴν ἀλήθειαν τῆς Θρησκείας. Ἡ ἐπισήμανσις, ὅτι ἡ Θρησκεία εἶναι θεμελιώδης λειτουργία τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος σημαίνει τὴν ἐπιστημονικὴν θεμελίωσιν τῆς «γενικῆς ἀξιώσεώς της διὰ τὴν ἀλήθειαν, μάλιστα διὰ τὴν ὑψίστην καὶ ἐσχάτην ἀλήθειαν γενικῶς»²⁴. Ἡ φαινομενολογικὴ αὐτὴ θεμελίωσις τῆς ἀληθείας τῆς Θρησκείας ἐν τῷ βιβλίῳ «Τὸ "Ἅγιον» θὰ ἦτο ὀλιγώτερον ψυχολογικὴ, ἐὰν ἐτόνιζε καὶ ἀνέπτυσσε τὸ ἀπλῶς ὑποδηλούμενον γεγονός, ὅτι τὸ εἰς τὸ «θεμέλιον τῆς ψυχῆς» (Seelegrund) ἐμφωλεῦον θρησκευτικὸν a priori εἶναι κυρίως βίωμα τοῦ Ἁγίου ἢ τοῦ Θεοῦ ὡς ἀντικειμενικῆς ὄντικῆς πραγματικότητος. Τὴν ἀλήθειαν ταύτην ἐτόνισεν ὁ Otto εἰς μεταγενέστερα ἔργα αὐτοῦ, ὡς λ.χ. ἐν τοῖς ἔργοις «Τὸ αἶσθημα τοῦ Ἵπερκοσμίου» (Das Gefühl des Überweltlichen) καὶ «Δυτικὸς-Ἀνατολικὸς Μυστικισμὸς» (West-Östliche Mystik), ἐν τοῖς ὁποίοις ἐπισημαίνει ὅτι δὲν νοεῖται θρησκευτικὸν βίωμα ἄνευ συναρτήσεως πρὸς τὸ ἐκτὸς τῆς συναισθηματικῆς σφαίρας θεῖον ἀντικείμενον²⁵. Αἱ συμπληρωματικαὶ αὗται ἐπισημάνσεις τοῦ R. Otto, αἵτινες προβάλλονται ἰδιαιτέρως ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου Johannes Hessen²⁶ καὶ αἵτινες ἐν πάσῃ περιπτώσει θὰ ἠδύναντο νὰ εἶναι ἐκτενέστεραι, σαφέστεραι καὶ περισσότερον πειστικαί, συνετέλεσαν ὥστε τὸ ὅλον ἔργον τοῦ R. Otto νὰ ἀσκῇ γονίμους ἐπιδράσεις ἐπὶ τῆς θρησκευτοφιλοσοφικῆς σκέψεως τῶν τελευταίων δεκαετιῶν. Αἱ ἐπιδράσεις αὗται ἤρχισαν νὰ μειώνωνται μετὰ τὴν κατὰ τοῦ Ψυχολογισμοῦ αὐτοῦ ἀσκηθεῖσαν ὑπὸ τινων ὀξεῖαν κριτικὴν²⁷.

24. Αὐτόθι, σ. 288. Rudolf Otto, Kantisch-Fries'sche Religionsphilosophie, Tübingen 1909, σ. 193.

25. Rudolf Otto, West-Östliche Mystik, Gotta 1926, σ. 383-385. Τοῦ I δ I ο υ, Das Gefühl des Überweltlichen, σ. 2. G. Seifert, Die Religionsphilosophie bei Rudolf Otto, σ. 54.

26. Joh. Hessen, ἔνθ' ἄνωτ., σ. 290.

27. Πρβλ. τὰ ἐν τῇ Βιβλιογραφίᾳ μνημονευόμενα ἔργα τῶν J. Geysler, P. W. Schmidt καὶ Fried. Feigel.